

Jerzy Stańczyk

Konceptualizacja kategorii bezpieczeństwa w perspektywie wzrostu znaczenia tożsamości kulturowych

Bezpieczeństwo jest jedną z najważniejszych kategorii występujących w naukach społecznych. Funkcjonując w teorii czy mowie potocznej, ma abstrakcyjny i dosyć nieodokreślony charakter (najczęściej występuje na zasadzie skojarzeń z innymi pozytywnie wartościowanymi pojęciami, jak przetrwanie, nienaruszalność czy stabilność). Wymaga odniesienia do konkretnych podmiotów lub zakresu przedmiotowego czy przestrzennego. W rozumieniu potocznym bezpieczeństwo jest zazwyczaj ujmowane w sposób wąski (negatywnie) jako brak zagrożeń. Natomiast w opracowaniach naukowych rozpowszechniło się już jego szerokie (pozytywne) rozumienie, określające w mniej lub bardziej szeroki sposób stan przeciwny zagrożeniom¹. Jednak w tym opisowym rozumieniu brak jest precyzji na określenie fenomenu, jakim jest bezpieczeństwo. Wynika to z jego istoty, determinowanej przez złożoność jego charakteru strukturalnego i funkcjonalnego czy subiektywizm postrzegania. W konsekwencji, choć wiele już powstało definicji i prób interpretacji różnych aspektów bezpieczeństwa, to jednak pozostaje ono jedną z najmniej doprecyzowanych i ściśle zdefiniowanych kategorii w naukach społecznych.

Wyrazem rozwoju konceptualizacji bezpieczeństwa w jego wymiarze przedmiotowym jest wyodrębnianie coraz to nowych jego płaszczyzn, wpisujących się w tendencję do odmilitaryzowywania pojmowania bezpieczeństwa. Poza wyróżnionymi przez Barry'ego Buzana pięcioma zasadniczymi dziedzinami bezpieczeństwa (wojskową, polityczną, społeczną, ekonomiczną i ekologiczną)² wskazać można w kontekście powyższych zestawień na pojawienie się pojęcia bezpieczeństwa humanitarnego

¹ Szerzej: J. Stańczyk, *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, Warszawa 1996.

² B. Buzan, *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Hemel Hempstead 1991, s. 19.

(*la sécurité humaine*), które wprowadził kanadyjski badacz Charles-Philippe David³. Było to poniekąd zbieżne z rozwijającą się po zakończeniu „zimnej wojny” tendencją do uwzględniania w zakresie bezpieczeństwa w coraz szerszy sposób szeroko pojętych problemów kulturowych. Efektem tego stało się wręcz wyodrębnienie, jako osobnej płaszczyzny, także bezpieczeństwa kulturowego⁴. Ma ono znaczenie zwłaszcza w dostrzegalnej potrzebie umacniania tożsamości kulturowych społeczeństw uczestniczących we współczesnych wielkich procesach międzynarodowych, jak integracje czy globalizacja. Owo znaczenie tożsamości staje się współcześnie niekiedy już ważniejsze od dotychczasowego prymatu ochrony suwerenności państwowej. Zresztą nie byłoby chyba takiego wzmocnienia znaczenia tej tożsamości, gdyby nie postępująca erozja suwerenności państw.

Tym samym zauważane jest rysowanie się swego rodzaju dualizmu bezpieczeństwa we współczesnym systemie międzynarodowym, które z jednej strony – w przypadku państw – opiera się na primacie ochrony suwerenności, zaś z drugiej strony – w przypadku grup społecznych – na zachowaniu tożsamości⁵. Jeszcze inaczej, powtórzyć można za Ole Wæverem, że: „Umiejscowienie bezpieczeństwa przeniosło się od państwa do narodu, od suwerenności do tożsamości”⁶. Znajduje to odzwierciedlenie także w procesach integracji europejskiej.

Bezpieczeństwo jako szczególna wartość

Bezpieczeństwo jest szczególną wartością w życiu społecznym i międzynarodowym. Dotyczy spraw egzystencjalnych, a w dodatku ma znaczenie polityczne. Definiowane jest na różne sposoby, co sprawia, że panuje brak zgody w kwestiach jego pojmowania i sposobów zapewniania. W jego zakresie przedmiotowym zawieranych jest mnóstwo wartości, jakie ma chronić, a jednocześnie samo w sobie jest ono uznawane za jedną z najcenniejszych pośród wartości. Wszystko to świadczy o złożoności i niejednoznaczności kategorii bezpieczeństwa, a zarazem trudności w jego badaniach.

Definiowanie poprzez wartości wcale nie będzie jednoznaczne, gdyż różne wartości są różnie oceniane z punktu widzenia różnych dyscyplin naukowych, a także z uwagi na różne światopoglądy indywidualne. Sam termin „wartość” nie jest też pojęciem jednoznacznym. W aksjologii najczęściej przyjmujemy, że wartości są czymś pierwotnym, niedefiniowalnym, istniejącym niezależnie od świadomości człowieka⁷. Wartości są istotną częścią zainteresowań nauk humanistycznych i społecznych, a zwłaszcza filozofii. Zajmują też doniosłe miejsce w życiu człowieka, grup społecz-

³ Ch.-Ph. David, *La guerre et la Paix: approches contemporaines de la sécurité et de la stratégie*, Paris 2000, s. 87–121.

⁴ *Culture and Security. Multilateralism: arms control and security policy building*, red. K. Krause, „Contemporary Security Policy” 1998, t. 19, nr 1, s. 219–222.

⁵ O. Wæver, *Securitization and Desecuritization*, [w:] *On Security*, red. R.D. Lipschutz, New York 1995, s. 67–68.

⁶ O. Wæver, *Insecurity and Identity Unlimited*, „Working Papers” [Center for Peace and Conflict Research. Copenhagen] 1994, nr 14, s. 1.

⁷ „Powszechnie funkcjonują różne określenia tego pojęcia – wartość: 1) to, co cenne; 2) to, co zgodne z naturą; 3) to, czego chcemy; 4) to, co pożądamy; 5) to, co zaspokaja potrzeby; 6) to, co dostarcza zadowolenia, przyjemności; 8) to, co lepiej, żeby było, niż nie było; 9) to, co obowiązuje; 10) to, co domaga się istnienia”. K. Klimek, *Bezpieczeństwo w systemie wartości uniwersalnych w edukacji*, [w:] *Edukacja dla bezpieczeństwa. Wybrane perspektywy*, red. nauk. D. Kowalski, M. Kwiatkowski, A. Zduniak, Lublin – Poznań 2004, s. 22.

nych, społeczeństw, narodów, państw i całej społeczności międzynarodowej. Są kryterium przy podejmowaniu trudnych wyborów, decydując w ten sposób o egzystencji, postawach i relacjach z innymi podmiotami, a także o sensie i jakości życia. Pytanie o wartości jest więc jednym z tych najistotniejszych, które pozwalają na zrozumienie postępowania zarówno człowieka, jak i państwa. Pozwala ono rozpoznawać potrzeby, interesy i cele, czyli to, co jest cenne.

Do wartości zaliczamy zarówno zjawiska niematerialne, jak i materialne: idee, przedmioty, stany, rzeczy, osoby itp., które podlegają ocenie i są aprobowane bądź odrzucane. Stanowią one podstawę ocen, a więc i podstawę norm oraz wzorców kulturowych⁸. Nadają sens poczynaniom podmiotów, będąc jednym z głównych wyznaczników ich działania. Bez wartości w życiu człowieka i społeczeństwa dochodzić może do patologii, a w życiu społeczności międzynarodowej do anarchii. Jednak z uwagi na odmienne wartości wybuchają wojny, a współcześnie rozwija się nowe zjawisko terroryzmu międzynarodowego w jego wydaniu ponowoczesnym. Nic więc dziwnego, że w ostatnich latach wzrasta znaczenie bezpieczeństwa i ranga nadawana mu także przez filozofów (wszak jest przez nich uważane za substytut szczęścia i warunek istnienia)⁹.

Wartościowane pozytywnie (na ogół) bezpieczeństwo formułowane jest dziś w różnych językach na kuli ziemskiej częściej niż kiedykolwiek wcześniej. Powstało już wiele jego typologii, obejmujących m.in. bezpieczeństwo międzynarodowe, narodowe i jednostkowe; wewnętrzne i zewnętrzne bezpieczeństwo państwa; bezpieczeństwo w różnym wymiarze terytorialnym (od lokalnego, przez subregionalne i regionalne, aż po globalne); bezpieczeństwo na różnych płaszczyznach życia społecznego (militarne, polityczne, ekonomiczne, ekologiczne i in.), także w odniesieniu do jednostkowego człowieka (jak np. bezpieczeństwo pracy czy ruchu drogowego)¹⁰. W hierarchii potrzeb Abrahama H. Masłowa bezpieczeństwo sytuuje się tuż za potrzebami fizjologicznymi, a przed potrzebą przynależności i miłości, szacunku, samourzeczywistnienia (samorealizacji), wiedzy i rozumienia, potrzebami estetycznymi¹¹. Znaczenie potrzeb bezpieczeństwa wzrasta w życiu społecznym, zwłaszcza gdy zagrożone są prawo, porządek i władza.

Ściśle powiązane z wartościowaniem, bezpieczeństwo ma zarówno aspekt psychologiczny, jak i filozoficzny (w sensie aksjologicznym, a także ontologicznym)¹².

W sensie aksjologicznym bezpieczeństwo jest wartością złożoną, niejednołitą i w związku z tym wieloznaczną. „I tak – z jednej strony – jest to określona wartość

⁸ Szerzej: M. Cieślarczyk, *Kultura bezpieczeństwa i obronności*, Siedlce 2007.

⁹ J. Świniarski, *Filozoficzne podstawy edukacji dla bezpieczeństwa*, Warszawa 1999, s. 63. Zob. także: *idem*, *O naturze bezpieczeństwa: prolegomena do zagadnień ogólnych*, Warszawa – Pruszków 1997; R. Rosa, *Filozofia bezpieczeństwa*, Warszawa 1995.

¹⁰ Por.: R. Zięba, *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego: koncepcje – struktury – funkcjonowanie*, Warszawa 1999, s. 30–32; K.A. Wojtaszczyk, *Istota bezpieczeństwa państwa a proces integracji europejskiej*, [w:] *Bezpieczeństwo Polski w perspektywie członkostwa w Unii Europejskiej*, red. K.A. Wojtaszczyk, Warszawa 2002, s. 10.

¹¹ A.H. Maslow, *Motywacja i osobowość*, Warszawa 1990.

¹² „Podejście takie pozwoliło usytuować bezpieczeństwo jako arystotelesowską przyczynę formalną i dzięki temu definiować je jako taką formę istnienia, która zapewnia temu istnieniu trwanie, rozwój i doskonalenie. Stąd również zarysowane zostały dwa rodzaje filozofii bezpieczeństwa, a mianowicie: teoretyczna filozofia bezpieczeństwa (o inklinacji przede wszystkim ontologicznej) i filozofia bezpieczeństwa personalnego oraz strukturalnego (o umocowaniu aksjologicznym)”. J. Świniarski, *Geneza i rozwój filozofii bezpieczeństwa*, „Myśl Wojskowa” 2004, nr 1, s. 138.

społeczna, cywilizacyjna, kulturowa, polityczna, ekonomiczna, ekologiczna itp. – z drugiej zaś strony – jest to trudna do przecenienia wartość egzystencjalna, moralna, duchowa”¹³. Bezpieczeństwo jest jednocześnie cenną wartością utylitarną, stanowiąc środek do uzyskiwania innych wartości (w tym życia, przetrwania, rozwoju i osiągania aspiracji). Dlatego bezpieczeństwo jest „wartością niezbywalną i niewymienialną, konieczną i konkretno-życiową, zdecydowanie potrzebną i niezmiernie pożądaną”¹⁴. Można więc powiedzieć, że: „Jest to wartość fundamentalna, lecz nie autoteliczna. Bezpieczeństwa nie cenimy ze względu na nie samo, ale dlatego, że zapewnia i gwarantuje nam, inne, cenne wartości”¹⁵.

W sensie ontologicznym bezpieczeństwo jest „wartością niewątpliwie egzystencjalną, obejmującą byt indywidualny, społeczny i gatunkowy zarazem, choć w każdym z tych wymiarów odwołującą się do nieco innych środków i zagrożeń”¹⁶.

Warty wyodrębnienia jest też teleologiczny sens bezpieczeństwa, zgodnie z którym jest ono „traktowane jako:

- naczelną (egzystencjalną) potrzebą państwa;
- celem działalności (funkcjonowania) państwa;
- stan, w którym brak jest zagrożeń podstawowych wartości państwa i narodu;
- poczucie pewności państwa w środowisku międzynarodowym;
- stan równowagi między zagrożeniem a potencjałem obronnym;
- zdolność narodu do ochrony jego wartości przed zagrożeniami;
- stan i proces społeczny, zmierzające do ciągłego samodoskonalenia (ulepszania) środków i mechanizmów zapewniających bezpieczeństwo”¹⁷.

Nietrudno zauważyć, jak bardzo ten sens teleologiczny bezpieczeństwa powiązany jest ze wskazanymi uprzednio rozumieniami: ontologicznym i aksjologicznym. Trudności w porządkowaniu i formułowaniu znaczeń tłumaczyć może fakt, że dopiero współcześnie problem bezpieczeństwa, będący częścią problemu antropologicznego, został uznany za samodzielny problem filozoficzny.

W ramach spektrum bezpieczeństwa wyróżnić można szereg różnorodnych wartości, jakie zawarte są w jego obrębie. Poza ochroną fizycznego trwania państwa i narodu (wartości nadrzędnej w stosunku do pozostałych) obejmują one całą gamę cech warunkujących swobodny rozwój, wśród których są także i takie, które daleko idą w swym rozmachu. Amerykańscy teoretycy (jak podaje za Andreją Miletićem¹⁸ Ryszard Zięba) zaliczają w skład pojęcia bezpieczeństwa narodowego takie wartości, jak: „suwerenność i niezawisłość państwa (ochrona jego instytucji politycznych), przeżycie ludności, istniejący system społeczno-gospodarczy, a zdaniem niektórych także panująca ideologia (K. Deutsch), prestiż międzynarodowy państwa i narodu (K. Von Vorys), interesy własnych obywateli za granicą (G. Kennan), dobrobyt, postęp gospodarczy, istniejący standard życia (K. Von Vorys), rozwój handlu itp.”¹⁹. Zauważyć

¹³ J. Szmyd, *Filozofowanie użyteczne. Studia z filozofii praktyczne*, Bydgoszcz – Kraków 2003, s. 321.

¹⁴ *Ibidem*, s. 324.

¹⁵ M. Kubiak, *Współczesna multiperspektywiczność pojęć „bezpieczeństwo” i „zagrożenie”*, [w:] *Bezpieczeństwo człowieka a proces wsparcia społecznego*, red. nauk. J. Dębowski, E. Jarmoch, A.W. Świdorski, Siedlce 2007, s. 33.

¹⁶ J. Lipiec, *Prolegomena etyki globalnej*, [w:] *Idea etyczności globalnej*, red. J. Sekuła, Siedlce 1999, s. 201–202.

¹⁷ B. Balcerowicz, *Obronność państwa średniego*, Warszawa 1997, s. 33.

¹⁸ A. Miletić, *Nacionalni interes u američkoj teoriji međunarodnih odnosa*, Beograd 1978, s. 139–144.

¹⁹ R. Zięba, *Pojęcie i istota bezpieczeństwa państwa w stosunkach międzynarodowych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1989,

można w tych rozumieniach nie tylko rysujący się wyraźny związek pomiędzy bezpieczeństwem narodowym a swobodami rozwojowymi, w tym swobodami jednostek, ale również i potencjalne niebezpieczeństwa, jakie mogą wynikać z pozbawionego realizmu (choć czasem planowego – ekspansjonistycznego) maksymalistycznego traktowania tych pozytywnych w swej istocie pryncypiów bezpieczeństwa (np. prestiż międzynarodowy państwa i narodu, interesy obywateli za granicą).

Fakt, że stosunkowo najpełniej formułować można definicje bezpieczeństwa w oparciu o cenione wartości, wcale nie gwarantuje więc możliwości zbudowania ogólnej, zobiektywizowanej definicji, którą mogliby przyjąć wszyscy. Są bowiem różne państwa i różne narody, różne kultury i zwyczaje, różne ideologie i światopoglądy. Oczywiście możliwe są na świecie wspólnoty państw powiązane wspólnymi wartościami i mogą one być podstawą systemów bezpieczeństwa. Nawet mimo braku takich wspólnot utrzymywany może być pokój poprzez funkcjonowanie reżimu bezpieczeństwa opartego na wspólnych wartościach. Jednakże właśnie z uwagi na brak ogólnych katalogów wartości, w pełni akceptowanych przez wszystkie państwa i narody, „budowanie definicji w oparciu o konkretne katalogi wartości prowadzić może do otwarcia pola dla wieloznacznych interpretacji”²⁰.

W dodatku, wbrew usilnym dążeniom człowieka do zapewnienia sobie bezpieczeństwa, współczesna cywilizacja obrazuje nam, że to bezpieczeństwo wydaje się coraz mniejsze. To swoisty paradoks, że mimo osiągniętej stabilizacji społeczno-politycznej na świecie, obniżenia poziomu zbrojeń, rozwoju środków budowy zaufania i radykalnego zmniejszenia zagrożeń militarnych dochodzi do wzrostu zagrożeń na innych płaszczyznach: ekologicznej, demograficznej, informacyjnej czy też w sferach rosnących dysproporcji społeczno-ekonomicznych na świecie. Prowadzi to m.in. do rozwoju nowych form terroryzmu międzynarodowego i przekłada się bezpośrednio na potrzeby ochrony coraz to nowo dookreślanych wartości. Sam nawet rozwój cywilizacyjny sprawia, że rośnie liczba czynników mogących powodować pośrednie czy bezpośrednie zagrożenia dla zdrowia i życia ludzkiego, choćby w sferze środowiska ekologicznego i kulturowego człowieka. Padają wszak słowa o degradacji duchowej człowieka, który zatracza poczucie bezpieczeństwa w stechniczowanym świecie, gdzie ograniczane są prawa natury²¹.

Kulturowe uwarunkowania bezpieczeństwa

Za punkt wyjścia do dalszych rozważań przyjmując można definicję kultury zaproponowaną przez Jana Szczepańskiego: „Kultura to ogół wytworów działalności ludzkiej, materialnych i niematerialnych, wartości i uznawanych sposobów postępowania, zobiektywizowanych i przyjętych w dowolnych zbiorowościach, przekazywanych innym

z. 10, s. 54. Por. B. Buzan, *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Barington 1991, s. 19.

²⁰ P. Mikiewicz, *Kategoria bezpieczeństwa a polska myśl polityczna lat 90.*, Wrocław 2005, s. 28.

²¹ Por.: D.B. Bobrow, *Złożoność problematyki braku bezpieczeństwa: implikacje redefinicji pojęcia*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, red. nauk. D.B. Bobrow, E. Haliżak, R. Zięba, Warszawa 1997, s. 27-47; W.W. Keller, *Paradoks bezpieczeństwa międzynarodowego*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe...*, s. 101-115.

zbiorowościom i następnym pokoleniom”²². Bez wątpienia więc kultura przyczynia się zarówno do subiektywnej percepcji bezpieczeństwa (i jego zagrożeń), jak i różnorodności działań podejmowanych w jego zakresie. Jak podaje Grażyna Michałowska: „Problem wynika z istoty samej kultury, której prawidłowy rozwój jest pochodną intelektualnego, emocjonalnego i estetycznego wysiłku kumulowanego przez dany naród (grupę etniczną) w całej jego historii i umiejętnego czerpania inspiracji twórczych z jego środowiska zewnętrznego”²³. To właśnie z historyczno-kulturowych korzeni wyrastają więzi wspólnotowe decydujące o przynależności do grupy oraz o świadomości określającej percepcję zagrożeń i stosowanie metod bezpieczeństwa. Zakres komunikacji z innymi narodami decyduje zaś o wzajemnym przenikaniu, poznawaniu i współpracy lub izolacji.

Zachowanie różnorodności i tożsamości kulturowej zapobiega dezintegracji struktur społecznych, co jest istotnym warunkiem bezpieczeństwa narodowego. „W efekcie, w żadnej innej dziedzinie bezpieczeństwo narodowe nie ma tak dosłownego znaczenia jak w przypadku bezpieczeństwa kulturowego”²⁴. Jednak problemem jest mierzalność stanu bezpieczeństwa i jego zagrożeń w zakresie kulturowym. Zachowana musi być równowaga między ochroną własnej tożsamości a potrzebami wymiany wartości z innymi narodami. Z pewnością sprzyja temu posiadanie przez naród własnego państwa.

Kulturowe uwarunkowania bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego są już uznawane za istotną składową ich całokształtu, zawierającego m.in. uwarunkowania geopolityczne, ekonomiczne, militarne, społeczne, demograficzne i inne. Te kulturowe uwarunkowania bezpieczeństwa przejawiają się m.in. oddziaływaniem symboli i tradycji, poziomem tożsamości narodowej, emocjonalnym związkiem z państwem, historycznie kształtowanymi postawami i wzorcami (jak np. modelem patriotyzmu), doświadczeniami narodowymi, pojmowaniem interesów narodowych czy stopniem dojrzałości kultury politycznej. To właśnie zróżnicowane uwarunkowania historyczno-kulturowe mają wpływ na postrzeganie przez narody otoczenia międzynarodowego państwa oraz kształtowanie jego pozycji i roli międzynarodowej.

Wyrazem rosnącej roli spraw kultury w pojmowaniu bezpieczeństwa jest poszerzanie jego treści (wymiaru przedmiotowego). Dziś nie jest ono tylko kwestią fizycznego przetrwania, lecz również zapewnienia niezbędnych zdolności rozwojowych, zapewniających pożądaną jakość życia. To właśnie w wyniku rozwoju kulturowego (w tym niematerialnej sfery intelektualnej i komunikowania międzynarodowego) dominujące podejście wojskowo-polityczne w pojmowaniu bezpieczeństwa poszerzane jest o nowe płaszczyzny, w tym społeczną, humanitarną, ideologiczną, naukowo-techniczną, ekologiczną, informatyczną i właśnie kulturową. Dzieje się to w warunkach wzrostu współzależności międzynarodowych i procesów internacjonalizacji różnych dziedzin życia społecznego²⁵.

Poszerzanie treści bezpieczeństwa to uwzględnianie coraz to nowych i złożonych zagrożeń. Nie są one pojmowane jednakowo. Odmierna percepcja zagrożeń i zło-

²² J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972, s. 78.

²³ G. Michałowska, *Bezpieczeństwo kulturowe w warunkach globalizacji procesów społecznych*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, op. cit., s. 131.

²⁴ *Ibidem*, s. 132.

²⁵ Szerzej: J. Stańczyk, *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, Warszawa 1996.

żoność problematyki braku bezpieczeństwa wiązą się m.in. z uwarunkowaniami kulturowymi. Jak ujmuje to Davis B. Bobrow: „Rozbieżności w rozumieniu braku bezpieczeństwa są zależne od czasu, miejsca i kultury oraz ukazują kosztowne rozwiązania w wyniku poszerzenia koncepcji zagrożenia oraz strategii działania. Uznanie określonego zjawiska za zagrożenie implikuje działania, które same mogą prowadzić do odczuwania braku bezpieczeństwa własnego i innych. Tego dotyczy powszechnie znany przypadek dylematu bezpieczeństwa Jervisa. Jak zaobserwował Wolfers, trudne jest rozróżnienie pomiędzy mocą oporu i agresji”²⁶. Rozpoznawalne zagrożenia czy priorytety i strategie w zakresie bezpieczeństwa są zmienne w czasie i zależne na przykład od położenia geopolitycznego, świadomości społecznej i kultury. W związku z tym można m.in. mówić o regionalizacji bezpieczeństwa, a każdy region jest inny. „Innymi słowy, problemy bezpieczeństwa każdego regionu ukształtowane są przez różne czynniki historyczne, geograficzne i środowiskowe, przez rozbieżne interesy bezpieczeństwa, które są zagrożone, przez zasadniczo odmienne strony konfliktu (dysponujące zróżnicowanymi możliwościami militarnymi), specyficzne osie konfliktu wyznaczające strukturę lokalnych problemów bezpieczeństwa i unikalne systemy bezpieczeństwa odnoszące się do problemów rywali na poziomie międzypaństwowym i wewnątrzpaństwowym”²⁷. Owa regionalizacja dotychczas globalnych systemów bezpieczeństwa jest przejawem zyskującej na znaczeniu wielokulturowości.

Wielokulturowość jako koncepcja (multikulturalizm) pojawiła się w połowie lat 80. XX w. w Kanadzie i USA, a następnie w Europie, lecz jej początki sięgają czasów jeszcze o 20 lat wcześniej. Jako koncepcja i zarazem jako zjawisko, wielokulturowość oznacza konieczność równorzędnego traktowania kultur. Odzwierciedleniem różnorodności w dzisiejszym świecie jest fakt, że na ponad 200 krajów tylko 10% stanowią państwa monoetniczne²⁸. Powiązania wielokulturowości z procesami globalizacji doprowadziły z kolei do wykształcenia się koncepcji (zarazem pojęcia i zjawiska) trwałego łączenia się kultur w nową jakość: transkulturowości – glokalności. Oznacza ona mieszanie się tego, co globalne, z tym, co lokalne (np. ponadnarodowy region, polityczny kartel, „Europa regionów”)²⁹.

Stan świadomości i rozwoju kulturowego może mieć też wpływ na formułowane strategie bezpieczeństwa (unilateralne i multilateralne) oraz specyficzne metody jego zapewniania (modele bezpieczeństwa). Podłożem ich wyboru jest m.in. przestrzenna wizja/wymiar bezpieczeństwa (bezpieczeństwo: lokalne, subregionalne, regionalne, ponadregionalne i globalne). Wiąże się ona z zakresem pozytywnych lub negatywnych współzależności międzynarodowych, ocenianych w sferze subiektywnego pojmo-

²⁶ D.B. Bobrow, *Złożoność problematyki braku bezpieczeństwa: implikacje redefinicji pojęcia*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, op. cit., s. 31. Por.: D. Deudney, *The Case Against Linking Environmental Degradation and National Security*, „Millennium. Journal of International Studies” 1990, nr 19, s. 461–476; R. Jervis, *Cooperation Under the Security Dilemma*, „World Politics” 1978, nr 30, s. 167–214; A. Wolfers, *National Security as an Ambiguous Symbol*, „Political Science Quarterly” 1952, nr 67, s. 482–502.

²⁷ E.A. Kołodziej, *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie: od globalizacji do regionalizacji*, [w:] *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, op. cit., s. 59.

²⁸ Szerzej: A. Szahaj, *E pluribus unum? Dylematy wielokulturowości i politycznej poprawności*, Kraków 2004; *Dylematy wielokulturowości*, red. W. Kalaga, Kraków 2004.

²⁹ R. Robertson, *Glocalization: Space, Time, and Social Theory*, „Journal of International Communication” 1994, t. 1. Omówienie: Ewa Rewers, *Transkulturowość czy glokalność? Dwa dyskursy o kondycji post-nowoczesnej*, [w:] *Dylematy wielokulturowości*, op. cit., s. 119–139. Por.: E. Swyngedouw, *Neither Global nor Local ‘Glocalization’ and the Politics of Scale*, [w:] *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*, K. Cox, New York – London 1997, s. 140.

wania bezpieczeństwa³⁰. „W rezultacie bezpieczeństwo współczesnych państw obejmuje stale poszerzający się zespół wartości wewnętrznych, podlegających ochronie za pomocą ciągle wzbogacanego instrumentarium środków i metod zabezpieczających owe wartości”³¹. Wpływa to na wizje i sposoby realizacji narodowych polityk bezpieczeństwa (wymiar dynamiczny/procesualny bezpieczeństwa).

Pochodną poszerzenia przestrzennej wizji bezpieczeństwa państw jest wyodrębnienie sfery bezpieczeństwa międzynarodowego jako sfery w zewnętrznym polu ich działania (podmiotowy wymiar bezpieczeństwa). Stosunki międzynarodowe stanowią współcześnie całościowy system i dlatego uwzględnione zostać musiały współzależności interesów bezpieczeństwa państw. Wraz z kulturowo wykształconą tendencją do odchodzenia od tradycyjnego niegdyś poglądu, że tylko siła militarna pozwala zapewniać bezpieczeństwo, współzależności te wzrastają. Rozszerzeniu ulega treść pojęcia bezpieczeństwa i zyskuje na znaczeniu rola działań kooperatywnych. Pewność i zaufanie w stosunkach międzynarodowych wzrastają właśnie, gdy działania na rzecz bezpieczeństwa międzynarodowego zyskują ponadpartykularne interesy bezpieczeństwa państw. Dla zapewnienia swego bezpieczeństwa państwa muszą podejmować współcześnie zbiorowe wysiłki, obejmujące działania na płaszczyznach pozamilitarnych, jak choćby w zakresie likwidacji rażącej dysproporcji rozwojowych, reagowania na destabilizację polityczne, ochrony praw i wolności człowieka, gwarantowania dostaw surowcowo-energetycznych czy przeciwdziałania katastrofalnym skutkom dewastacji naturalnego środowiska. Nie mieszczą się one w tradycyjnym rozumieniu narodowej polityki bezpieczeństwa. Tak więc dostrzeżenie i znaczenie nadawane bezpieczeństwu międzynarodowemu jest wynikiem rozwoju w zakresie kultury bezpieczeństwa.

Wyrazem zmiany w zakresie kultury kształtowania bezpieczeństwa międzynarodowego było np. odejście Europy po „zimnej wojnie” od koncepcji równowagi sił. Ta wywodząca się z nurtu realistycznego koncepcja zakładała głównie poleganie na własnych siłach i ochronę bezpieczeństwa niemal wyłącznie w sposób zbrojny. Współczesna europejska kultura bezpieczeństwa ponad politykę siły preferuje współpracę, jako środek budowania zaufania i w konsekwencji zapobiegania konfliktom³². Nosi miano bezpieczeństwa kooperacyjnego. Zakłada podejmowanie multilateralnych wysiłków w ramach różnych organizacji międzynarodowych, przywiązuje duże znaczenie do prewencji i pokojowego rozwiązywania napięć. Tym samym zwraca uwagę na pozamilitarne wyzwania i zagrożenie dla bezpieczeństwa oraz tzw. miękkie środki jego ochrony (np. polityczne). Dążeniem długofalowym byłoby urzeczywistnienie koncepcji bezpieczeństwa zbiorowego, które wciąż pozostaje tylko ideą³³.

Kulturowo (w szerokim jej znaczeniu) jest więc warunkowana ewolucja w pojmowaniu bezpieczeństwa, wynikająca zarówno z postępu naukowo-technicznego, jak również stopnia rozwoju świadomości społecznej, zdobywanych doświadczeń czy do-

³⁰ Szerzej: J. Stańczyk, *Wielowymiarowość bezpieczeństwa – zarys problematyki*, [w:] *Bezpieczeństwo człowieka a proces wsparcia społecznego*, op. cit., s. 13–24.

³¹ R. Zięba, *Kategoria bezpieczeństwa w nauce o stosunkach międzynarodowych*, op. cit., s. 16.

³² Szerzej: J. Czaja, *Kultura bezpieczeństwa narodowego*, „Problemy Bezpieczeństwa” 2007, nr 1, s. 41–62; idem, *Kulturowe czynniki bezpieczeństwa*, Kraków 2008.

³³ Szerzej: J. Stańczyk, *Kres „zimnej wojny”. Bezpieczeństwo europejskie w procesie zmiany międzynarodowego układu sił (na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w.)*, Toruń 2004.

konywanej wymiany w komunikowaniu międzynarodowym. Jej następstwami są: zmieniająca się percepcja zagrożeń dla bezpieczeństwa (poszerzanie jego zakresu) oraz wybór metod organizowania bezpieczeństwa (w tym dbałość o bezpieczeństwo międzynarodowe) i ściśle regulowanie możliwości użycia siły.

Główne nurty teoretyczne – zarys

Badania nad bezpieczeństwem oraz polityką bezpieczeństwa podejmowane z punktu widzenia roli kultury stają się od kilkunastu lat coraz bardziej popularne. Wynika to w dużej mierze z rozczarowania neorealizmem, który popularny był zwłaszcza w latach 70. i 80. XX w. Sprzeciw wielu badaczy stosunków międzynarodowych i spraw bezpieczeństwa wzbudziło jednak zbyt uniwersalistyczne traktowanie przez zwolenników realizmu racjonalizmu, jako powszechnej reguły określającej w jednakowym stopniu zachowania państw. Ostateczny „cios” ideom neorealizmu przyniósł, według jego krytyków, kres „zimnej wojny”, gdyż w ramach tego podejścia badawczego nie sposób wyjaśnić przetrwania i adaptacji do nowych warunków Sojuszu Północnoatlantyckiego oraz faktu, że multilateralizm wziął górę nad przewidywaną przez neorealistów renacjonalizacją polityk bezpieczeństwa współczesnych państw. Nie mniej kontrowersyjne dla tej teorii było zachowanie się zjednoczonych Niemiec, które nie postąpiły zgodnie z zasadami neorealistycznymi i nie przyjęły postawy klasycznego mocarstwa, korzystającego ze swej potęgi dla maksymalizowania swych wpływów w stosunkach międzynarodowych w oparciu o posiadaną potęgę ekonomiczną oraz potencjał polityczny i wojskowy³⁴.

W połowie lat 90. XX w. pojawiła się koncepcja kultury bezpieczeństwa narodowego. Jakkolwiek o realnym istnieniu takowej mówić można od dawna, to jednak o koncepcji dopiero od tego wspomnianego czasu. „Najogólniej rzecz ujmując, dotyczy ona sfery przekonań podzielanych przez społeczeństwo oraz elity polityczne odnoszących się do polityki bezpieczeństwa, a więc miejsca danego państwa w systemie międzynarodowym, w węższym sensie do politycznych aspektów użycia siły militarnej”³⁵. Owa sfera przekonań jest decydująca w postrzeganiu narodowych interesów bezpieczeństwa, podobnie jak oddziaływanie specyficznych norm i wzorców ukształtowanych kulturowo oraz historycznie. Sens węższy tej koncepcji, ograniczony do politycznych aspektów użycia siły militarnej, wyodrębniany jest jako koncepcja kultury strategicznej. Ukształtowana została pod koniec lat 70. XX w. w USA³⁶. Początkowo skupiano się w niej głównie na zagadnieniach użycia siły zbrojnej (zwłaszcza nuklearnej), później zainteresowanie wzbudziły także relacje cywilno-wojskowe. W ramach tej koncepcji starano się udowodnić, że kultura ma wymierny wpływ na dokonywanie strategicznych wyborów w polityce bezpieczeństwa. Dostrzeżono również, że

³⁴ K. Malinowski, *Kultura bezpieczeństwa narodowego: koncepcja i możliwości zastosowania*, [w:] *Kultura bezpieczeństwa narodowego w Polsce i Niemczech*, red. K. Malinowski, Poznań 2003, s. 15–16.

³⁵ *Ibidem*, s. 16. Por.: M. Cieślarczyk, *Kultura bezpieczeństwa i obronności*, Siedlce 2006.

³⁶ Szerzej: A.I. Johnston, *Thinking about Strategic Culture*, „International Security”, vol. 19, no. 4, Spring 1995; Y. Klein, *A Theory of Strategic Culture*, „Comparative Strategy”, t. 10, nr 1988, nr 1; J.L. Snyder, *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations*, Santa Monica, CA 1977.

kultura może też być traktowana instrumentalnie dla usprawiedliwiania podejmowanych działań militarnych.

Przedmiotem badań stało się m.in. oddziaływanie kultury w ramach kultury strategicznej i kultury politycznej, co ma wpływ na uwarunkowania oraz wyzwania dla bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego: „Oddziaływanie kultury odbywa się czterema drogami: poprzez dostarczanie politycznemu aktorowi celów i norm, poprzez determinowanie sposobu postrzegania polityki wewnętrznej, poprzez wpływ na sposób oceny środowiska międzynarodowego i warunkowanie jego zdolności do mobilizowania zasobów narodowych dla celów militarnych”³⁷. Tym samym kultura wpływa nie tylko na stosunek danego państwa do użycia sił zbrojnych i ochrony swego bezpieczeństwa siłami militarnymi, lecz również na postrzeganie miejsca państwa na arenie międzynarodowej, percepcję zagrożeń, określanie metod (modeli bezpieczeństwa), w tym wybór sojuszy i definiowanie potencjalnych wrogów.

W badaniach nad oddziaływaniem kultury na bezpieczeństwo wyodrębnia się współcześnie dwie zasadnicze koncepcje teoretyczne: racjonalistyczną i konstruktywistyczną³⁸. Jak twierdzi Krzysztof Malinowski: „Dyskurs pomiędzy racjonalizmem a konstruktywizmem na temat znaczenia idei odzwierciedla szerszą i w zasadzie główną debatę w teorii nauk społecznych pomiędzy podejściem indywidualistycznym a holistycznym, ogniskującym się wokół kwestii, czy relacje pomiędzy aktorem a strukturą, w której on występuje, mają charakter materialny czy idealny, lub inaczej, które z nich determinuje zachowanie (*agent-structure-debate*)?”³⁹. Innymi słowy: pierwsza z koncepcji przypisuje największe znaczenie właściwościom i interakcjom aktorów międzynarodowych, zaś druga koncentruje się na determinujących cechach struktury systemu międzynarodowego. Konstruktywizm nie jest jednak powszechnie uznaną teorią stosunków międzynarodowych (jego głównym przedstawicielem jest Alexander Wendt)⁴⁰.

Podejście racjonalistyczne zakłada tezę o istnieniu stałych interesów państw, które nie są rozpatrywane w kontekście ich uwarunkowań historyczno-kulturowych ani poprzez pryzmat norm i tożsamości. Kultura nie jest istotnym czynnikiem wyjaśniającym zachowania państw. Normy są rezultatem realnych interesów i materialnych kalkulacji. Emocjonalno-symboliczne znaczenia kulturowe są często wykorzystywane do ukrywania prawdziwych intencji⁴¹.

Konstruktywizm podkreśla znaczenie i bada formowanie się interesów oraz tożsamości i norm funkcjonowania państwa w długim procesie oddziaływania w systemie międzynarodowym. Kultura ma wpływ na zachowanie państw i kształtowanie nowych sposobów działania. Normy decydują o zachowaniu państw. Interesy wiążą się z tożsamościami. Nurt ten bierze też pod uwagę czynniki pozakulturowe⁴².

³⁷ K. Malinowski, *Kultura bezpieczeństwa narodowego: koncepcja i możliwości zastosowania*, op. cit., s. 22.

³⁸ R. Keohane, *International Institutions: Two Approaches*, „International Studies Quarterly” 1988, nr 32, s. 379–396.

³⁹ K. Malinowski, *Kultura bezpieczeństwa narodowego: koncepcja i możliwości zastosowania*, op. cit., s. 24.

⁴⁰ A. Wendt, *Social Theory of International Politics*, New York – Cambridge 1999; *International Relations in a Constructed World*, red. V. Kubáľková, N. Onuf, P. Kovert, M.E. Sharpe, New York – London 1998.

⁴¹ Por.: M. Finnemore, *National Interests in International Society*, Ithaca, N.Y. 1996, s. 28–31.

⁴² Szerzej: P. Kowert, J. Legro, *Norms, Identity and Their Limits*, [w:] *The Culture of National Security. Norms and Identity in World Politics*, red. P. Katzenstein, New York 1996.

Zmiany w kulturze bezpieczeństwa nie następują łatwo. Kultura wiąże się z tożsamością, opartą m.in. na interpretacji doświadczeń historycznych czy zinstytucjonalizowaniu norm. Zmiany są więc w pewnym sensie funkcją kompromisów pomiędzy grupami społecznymi w państwie. Tym bardziej długotrwałe wydają się te zmiany w społecznościach międzynarodowych. Także podejścia teoretyczne wymagają długotrwałych badań dla ich weryfikacji. Dziś wydaje się, że przewagę mogą mieć zwolennicy nurtu konstruktywistycznego, w ramach którego sytuowana jest koncepcja kultury bezpieczeństwa. Bez względu na powyższą ocenę przyjąć można, że uwzględnienie w studiach nad bezpieczeństwem kwestii kulturowych przyczynia się do pełniejszego wyjaśniania uwarunkowań i mechanizmów zarówno polityki zagranicznej, jak i polityki bezpieczeństwa państw oraz wyjaśniania zasad funkcjonowania systemu międzynarodowego.

Podsumowanie

Na podstawie przedstawionych powyżej relacji widać wyraźnie, jak dużemu poszerzeniu uległ zakres zainteresowania badań nad bezpieczeństwem, który poprzez zwrócenie uwagi na inne podmioty niż państwa (w tym jednostki ludzkie) uległ rozwinęciu nie tylko w wymiarze podmiotowym, lecz w konsekwencji również w wymiarze przedmiotowym. Obrazowane jest to przez fakt przeniesienia akcentu z wojskowo-politycznej płaszczyzny bezpieczeństwa na inne płaszczyzny, w tym na kulturową i humanitarną. Cechą charakterystyczną jest przy tym, że w krajach biedniejszych i cechujących się niskim stopniem stabilności obserwuje się wzrost znaczenia bezpieczeństwa na płaszczyźnie społecznej.

O kulturowych wyzwaniach i zagrożeniach dla bezpieczeństwa mówi się zwłaszcza po zakończeniu „zimnej wojny”. Dokonane wówczas zwiększenie bezpieczeństwa militarnego i politycznego ułatwiło otwarcie na międzynarodową wymianę gospodarczą, a także kulturalną. Upowszechnienie zachodniego modelu demokracji liberalnej wraz z zasadami wolnego rynku oraz ochroną praw i wolności człowieka ułatwiło procesy komunikowania międzynarodowego, ale także wpłynęło na zwiększenie współzależności i nasilenie procesów internacjonalizacji. Wbrew tym pozytywnym, wolnościowym zmianom świat stoi jednak w obliczu wyzwań będących pochodną postępu cywilizacyjnego, który w procesach globalizacji i uniwersalizacji często wpływa na powstawanie negatywnych zjawisk uniformizacji kultury czy likwidowania odrębności kulturowych.